

Ф. М. ЗАВЕРНЯЄВ

**Крем'яні заготовки
середньопалеолітичного
місцезнаходження Хотильове**

Серед виробів Хотильовського середньопалеолітичного місцезнаходження найчисленнішу групу виробів, одержаних під час розкопок 1960—1964 рр., становлять різноманітні сколи. Їх зібрано 14 тис. Для лабораторної обробки і колекції відібрано лише 10 тис. заготовок, решта не піддається чіткому визначенню і, очевидно, з'явилась внаслідок попередньої обробки кременю.

Серед заготовок Хотильовської колекції є відщепи, пластинчасті сколи, а також маленькі сколи, одержані в процесі підправки нуклеусів й обробки великих знарядь. Відщепів зібрано 6364, пластинчастих сколів—1757, сколів, одержаних при підготовці нуклеусів,—1879 екземплярів.

Оскільки для значної частини заготовок характерна масивність, кутистість, асиметричність, різка окресленість граней, при визначенні сколів нелеваллуазького і леваллуазького типів ми дотримувались методичних вказівок В. П. Любіна¹. При класифікації основних технічних показників заготовок користувались схемою, запропонованою Ф. Бордом², яка хоч і має певні недоліки, але дає загальне уявлення про склад і техніку їх одержання (табл. 1).

Таблиця 1

Типи заготовок	Типи площадок						Разом
	Рівні	Двогранні та багатогранні	Фасетовані прями	Фасетовані опуклі	Невизначені та пошкоджені	Виділені від вторинної обробки	
Відщепи Н. Л.*	1516	1142	94	153	1670	33	4608
Л.**	334	312	72	205	447	21	1391
Трикутні сколи Н. Л.	148	143	4	14	81	3	392
Л.	29	53	4	26	18	3	134
Пластини Н. Л.	327	146	16	24	324	10	847
Л.	153	133	27	76	345	15	749
Всього	2507	1929	217	498	2885	85	8121

*Н. Л.—нелеваллуазькі

**Л.—леваллуазькі

Ф. Борд виділяє сколи в особливий тип заготовок і вважає їх характерною особливістю класичного леваллуа. В хотильовській колекції таких заготовок 526, причому типових леваллуазьких гостроконечників зовсім мало. Слід вважати, що на хотильовському мустьєрському місцезнаходженні трикутна заготовка не була основною.

Серед ударних площадок переважають рівні, двогранні, багатогранні та невизначені. Фасетованих площадок налічується всього 715 екземплярів. Серед них є прями, опуклоувігнуті, зигзагоподібні, відомі в західноєвропейській літературі як «шапка жандарма» (chapeau de gendar-

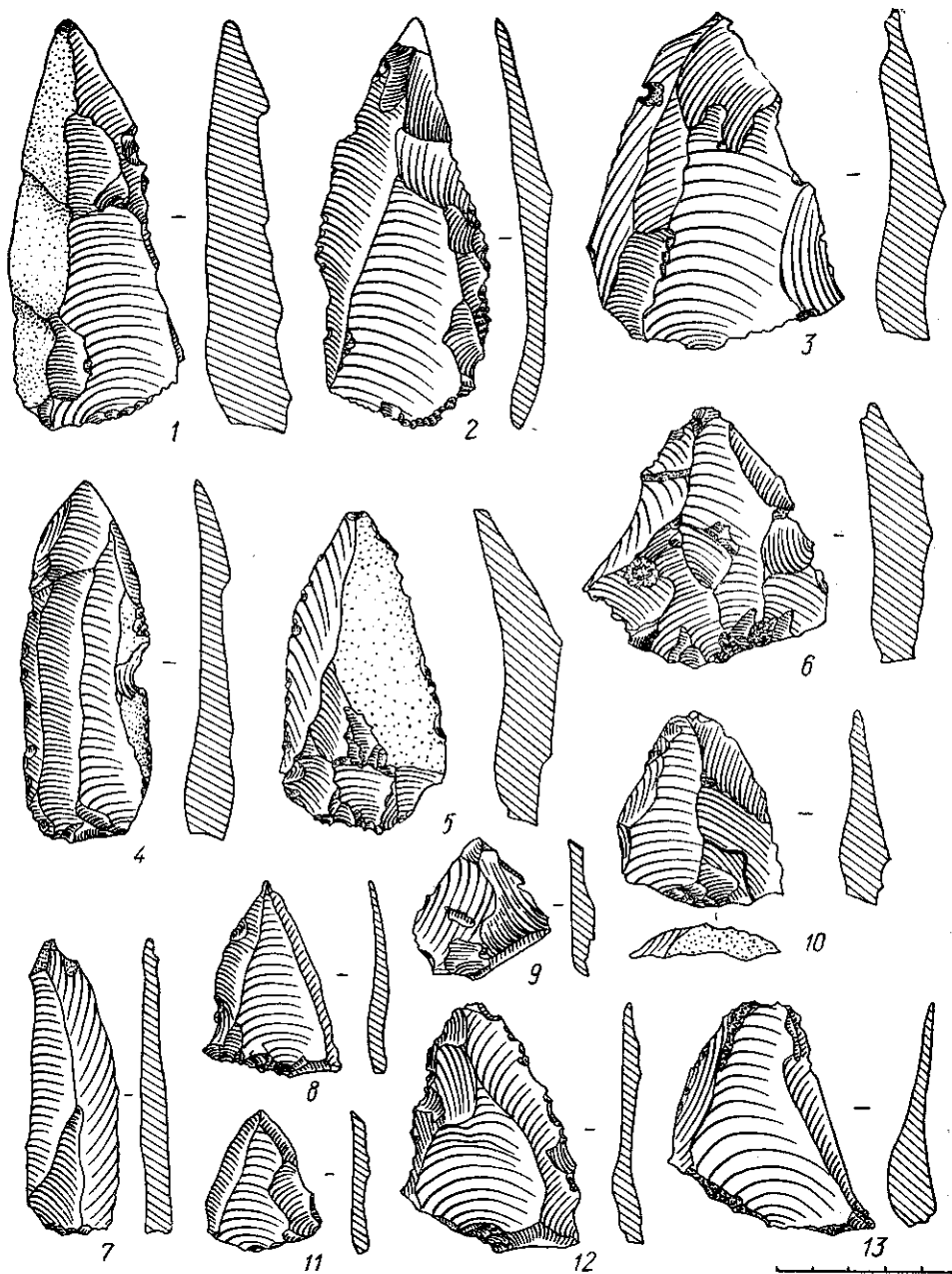

Рис. 1. Заготовки трикутної форми.

те), а також площадки у формі птаха або птаха з одним розкритим крилом. Виділити з них переважуючу групу неможливо. Значна частина площадок має ще нерозвинуту архаїчну підправку. У них або неповністю фасетована вся поверхня, або фасетки вкривають лише половину площадки. В деяких випадках спостерігається забитість краю площадки. Більшість ударних площадок по відношенню до поверхні сколювання мають тупий кут.

Хоча класифікація заготовок, запропонована Ф. Бордом, дає загальне уявлення про їх технічні показники і нерідко допомагає розпізнати особливості різних комплексів, але не завжди повною мірою розкриває

Класифікація заготовок хотильовського палеолітичного місцезнаходження

Типи заготовок	Площадки	Рівні		Двогранні та багатогранні		Фасетовані прямі	
		відщепи	пластини	відщепи	пластини	відщепи	пластини
1. Трикутні	Н. Л.*	105	47	104	39	3	1
	Л.**	25	4	34	20	3	1
2. Квадратні та прямокутні	Н. Л.	270	119	264	54	11	3
	Л.	92	58	112	68	20	9
3. Округлі та овальні	Н. Л.	35	7	35	3	8	2
	Л.	9	12	9	3	6	2
4. З розширеним нижнім кінцем	Н. Л.	571	46	313	24	42	2
	Л.	75	10	40	6	9	6
5. З асиметричними боками	Н. Л.	201	30	150	11	7	1
	Л.	30	20	23	11	6	1
6. Ромбовидні та подовжені	Н. Л.	43	2	29	—	1	—
	Л.	20	2	10	4	1	—
7. Багатокутні	Н. Л.	18	—	14	—	—	—
	Л.	3	—	5	—	—	—
8. Атипові та невизначені	Н. Л.	202	91	165	7	6	7
	Л.	19	16	19	24	4	3
9. З поперечним перетином	Н. Л.	181	45	166	27	19	2
	Л.	86	36	94	17	26	6
10. З вилученими ударними площадками	Н. Л.						
	Л.						
Всього		1985	545	1586	318	172	46

*Н.Л.—нелеваллуазькі
** Л.—леваллуазькі

своєрідність форм, специфічні локальні особливості леваллуазьких пам'яток, навіть мовою статистики це висловити важко.

З метою детальної характеристики заготовок хотильовської колекції нами була складена табл. 2.

Всі заготовки на основі їх конфігурації (форми) при зберіганні основних технічних показників ми поділили на десять груп, з яких вісім основних і дві вивідні. Розглянемо кожну групу заготовок окремо.

1. Серед заготовок трикутної форми є видовжені відщепи і пластини (рис. 1, 1—13). Значна частина трикутних заготовок має широку основу (рис. 1, 3, 6, 12—13), є і з вузькою основою (рис. 1, 4, 7). Серед заготовок трикутної форми можна виділити типові видовжені (рис. 1, 2, 4, 5), звичайні (рис. 2, 8, 11) і стрільчасті (рис. 1, 10) гостроконечники, серед яких переважають стрільчасті псевдолеваллуазькі (рис. 1, 9, 12, 13). У деяких заготовок кінчик вістря підправлений. Фасетованих площадок — 48.

2. До заготовок квадратних і прямокутних форм ми відносимо скори, що мають відносно правильну чотирикутну симетрію (рис. 2, 1—11). У заготовок квадратної форми ширина не перевищує висоту (рис. 2, 5, 7—11) або більша, що трапляється дуже рідко. Деякі заготовки цієї групи вражають правильністю прямокутної форми. Фасетованих площадок — 160.

3. Заготовки круглих і овальних форм (рис. 3, 1—3) — одна з нечисленних груп. Переважають відщепи круглої форми. У більшості випадків ще досить великі широкі й масивні скори з черепаховидних нуклеусів. Проте в окремих випадках є досить тонкі. Якщо виходити з негативів на нуклеусах, то заготовки сколювались з них не одноразово. Фасетованих площадок — 38.

Таблиця 2

Фасетовані опуклі		Невизначені та пошкоджені		Вилучені від вторинної обробки		З кіркою		Відщепів і пластин		Разом
відщепи	пластини	відщепи	пластини	відщепи	пластини	відщепи	пластини	відщепи	пластини	
10	4	45	26	2	1	5	—	274	118	392
19	7	11	7	1	2	—	—	93	41	134
22	8	131	46	7	5	23	3	728	238	966
45	42	47	64	5	1	3	2	324	244	568
1	2	15	2	—	—	—	—	94	16	110
8	5	2	15	2	11	—	—	36	48	84
44	4	303	30	3	1	42	7	1318	114	1432
31	6	52	17	3	3	1	—	210	48	258
12	7	139	21	4	1	10	—	523	71	594
17	2	17	4	3	—	—	—	96	38	134
5	—	31	1	2	—	2	—	113	3	116
8	4	9	—	2	—	—	—	50	10	60
2	—	3	—	—	—	1	—	38	—	38
—	—	1	—	1	—	—	—	10	—	10
16	2	161	77	11	1	20	1	581	186	767
11	13	8	43	2	—	—	—	63	99	162
50	2	169	16	4	2	15	—	604	94	698
85	5	89	28	3	—	—	—	383	92	475
				607	124			607	124	731
				219	173			219	173	392
386	113	1232	397	1881	325	122	13	6364	1757	8121

4. Заготовки з розширеним нижнім кінцем посідають в колекції чільне місце (рис. 3, 4—6). За формою вони близькі трапеціям, що, як відомо, не властиво типовому леваллуа і може зіставлятись з псевдолеваллуазькими сколами. Більшість сколів цієї групи вражає правильністю форми і тонкістю.

Серед заготовок описуваної групи є чимало грубих та масивних сколів, знятих з необроблених плиток кременю, які мають необроблені ударні площадки з гальковим покриттям. Можливо, частину цих сколів з розширеною основою було одержано не цілеспрямовано, а випадково, хоча в основному це досить стійка і добре виражена група із звичайних і пластинчастих відщепів. Фасетованих площадок — 144.

5. До заготовок з асиметричними боками ми відносимо сколи, у яких вісь ділить їх на дві неоднакові частини (рис. 4, 7—12). Один нижній кут у таких заготовок виступає вбік. Проте у всіх типових і атипівих сколів вісь проходить по центру заготовки.

Інколи сколи невдалі. Основна маса сколів, мабуть, призначалась для вторинної обробки. Ф. Борд називає трикутні сколи, у яких вісь заготовки не збігається з напрямком удару, псевдолеваллуазькими гостроконечниками і виділяє серед них кілька різновидів⁸. Фасетованих площадок — 64.

6. Ромбовидні заготовки й ромбовидно-подовженої форми — одна з нечисленних груп (рис. 3, 7—9). Деякою мірою вони близькі до трикутних, проте у них бічні грані наближаються до порівняно правильного ромба, інколи з дещо заокругленими кутами. Серед них є відщепи, пластинчасті відщепи і пластини. Частину заготовок можна оцінити як невдалі. Фасетованих площадок — 22.

7. Заготовки багатокутних форм являють собою сколи, що мають п'ять-шість кутів (рис. 3, 10—12). Деякі мають правильну форму і наб-

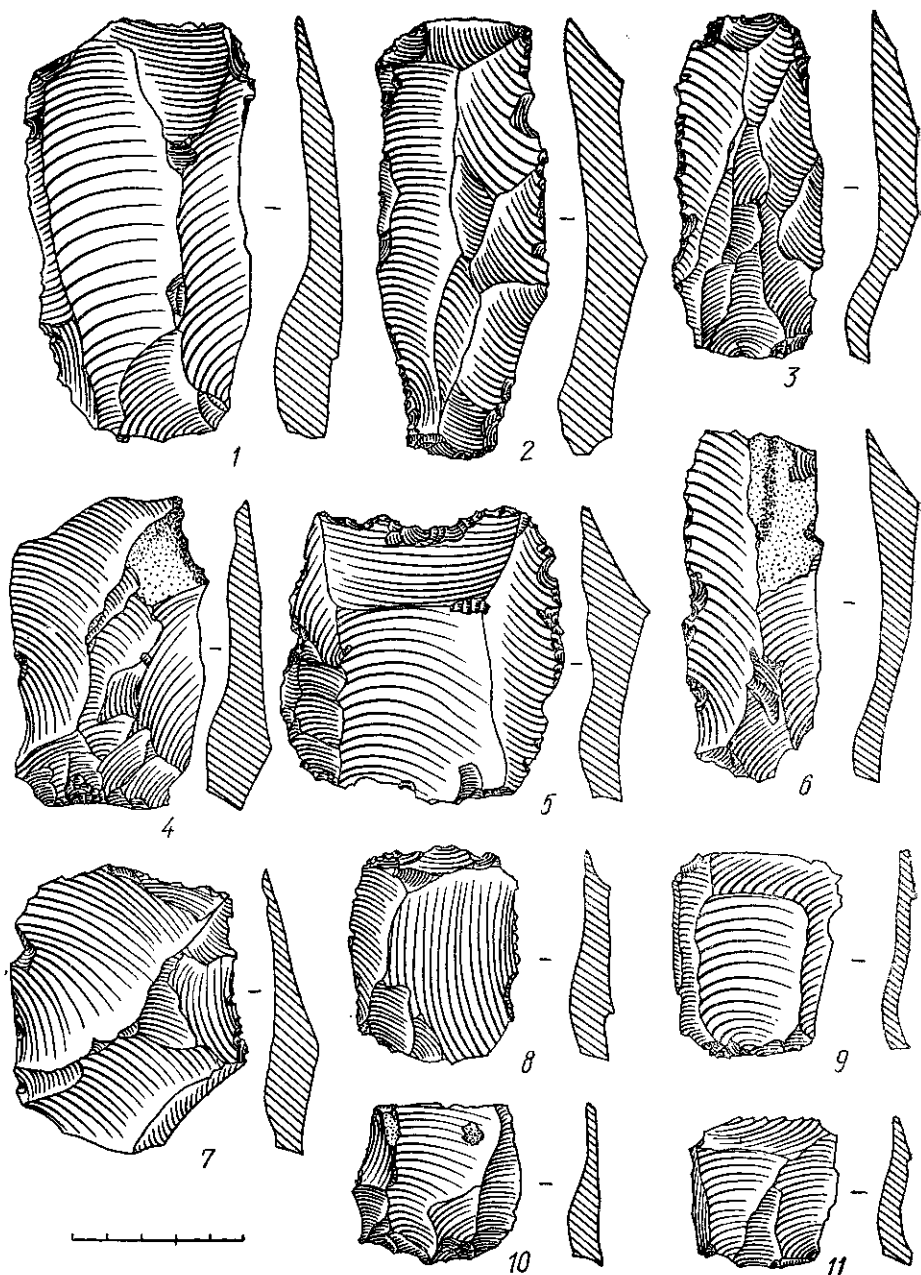

Рис. 2. Заготовки квадратної та прямокутної форм.

лижаються до трикутних атипових псевдолеваллуазьких гостроконечників. Інші — невідомої округлої або квадратної форми. Взагалі це невідрізня група знарядь. Ф. Борд вважає їх типом леваллуазькими². Фасетованих площадок — 2.

8. Сколи невизначених форм (рис. 4, 1—6) були одержані головним чином під час підготовки нуклеусів і первинного розщеплення кремню. Фасетованих площадок — 60.

9. До окремої групи виділено фрагментовані заготовки (рис. 5, 1—6). У них відламана нижня половина або частина її. Судячи з того, що це досить численна група, фрагментовані заготовки виготовлялись навмисно.

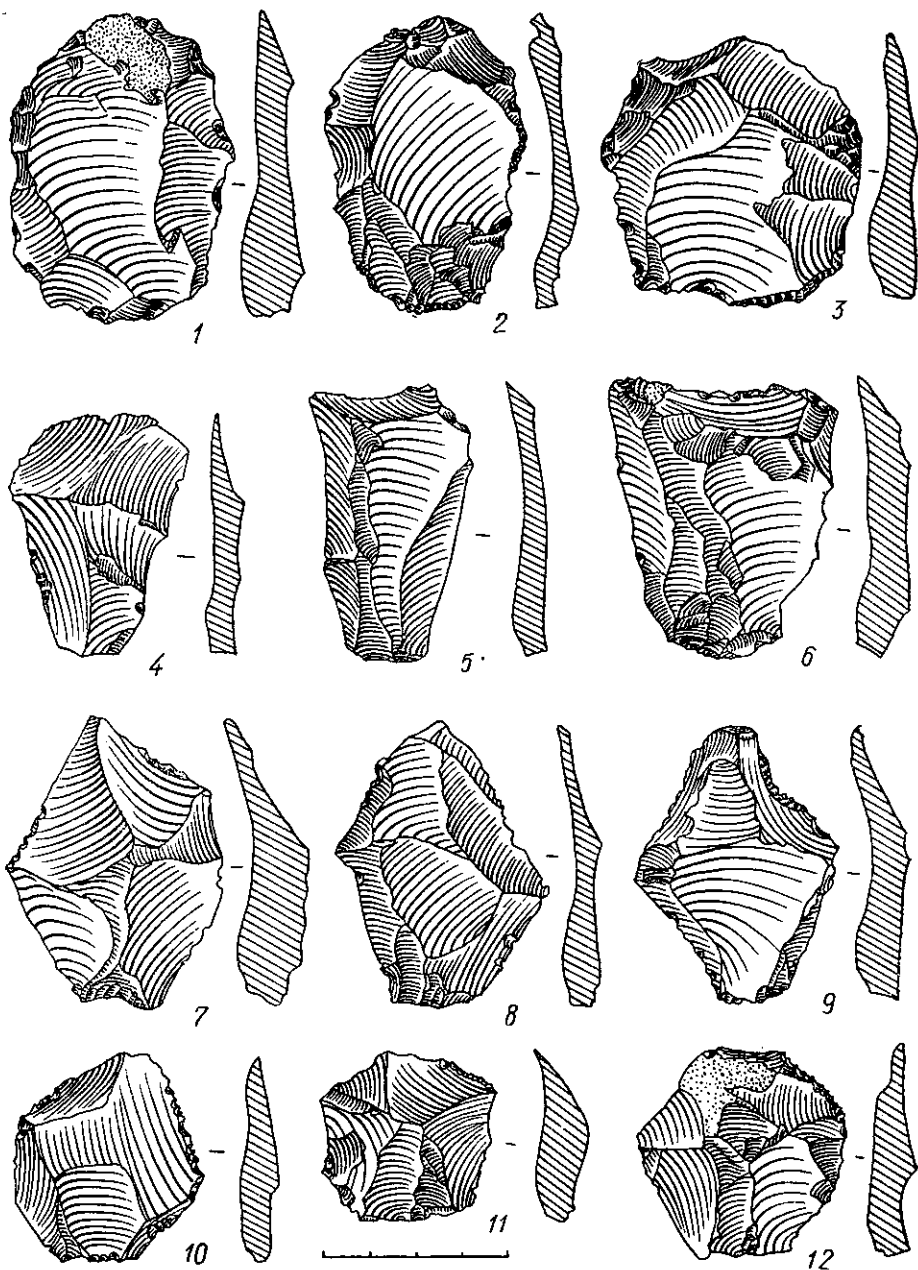

Рис. 3. Заготовки Хотилівського місцезнаходження:

1-3, 10-12 — круглих та овальних форм; 4-6 — з розширеним кінцем; 7-9 — ромбовидної та ромбовидно-витягнутої форми.

Серед фрагментованих заготовок є предмети у вигляді багатокутників різної конфігурації. Деякі з них є знаряддями з виїмками або із скреблоподібними робочими краями. Фасетованих площадок — 104.

10. Група заготовок з відламаними ударними площадками представлена відщепами і пластинами різних форм та з пошкодженими площадками (рис. 5, 7-15). Є предмети з прямим, косим, поперечним і, що трапляється дуже рідко, поздовжнім зломом або забитістю фасеток.

Статистичні дані свідчать, що це не випадкові речі, а спеціально виготовлені в такий спосіб предмети, характерні лише для Хотилівсь-

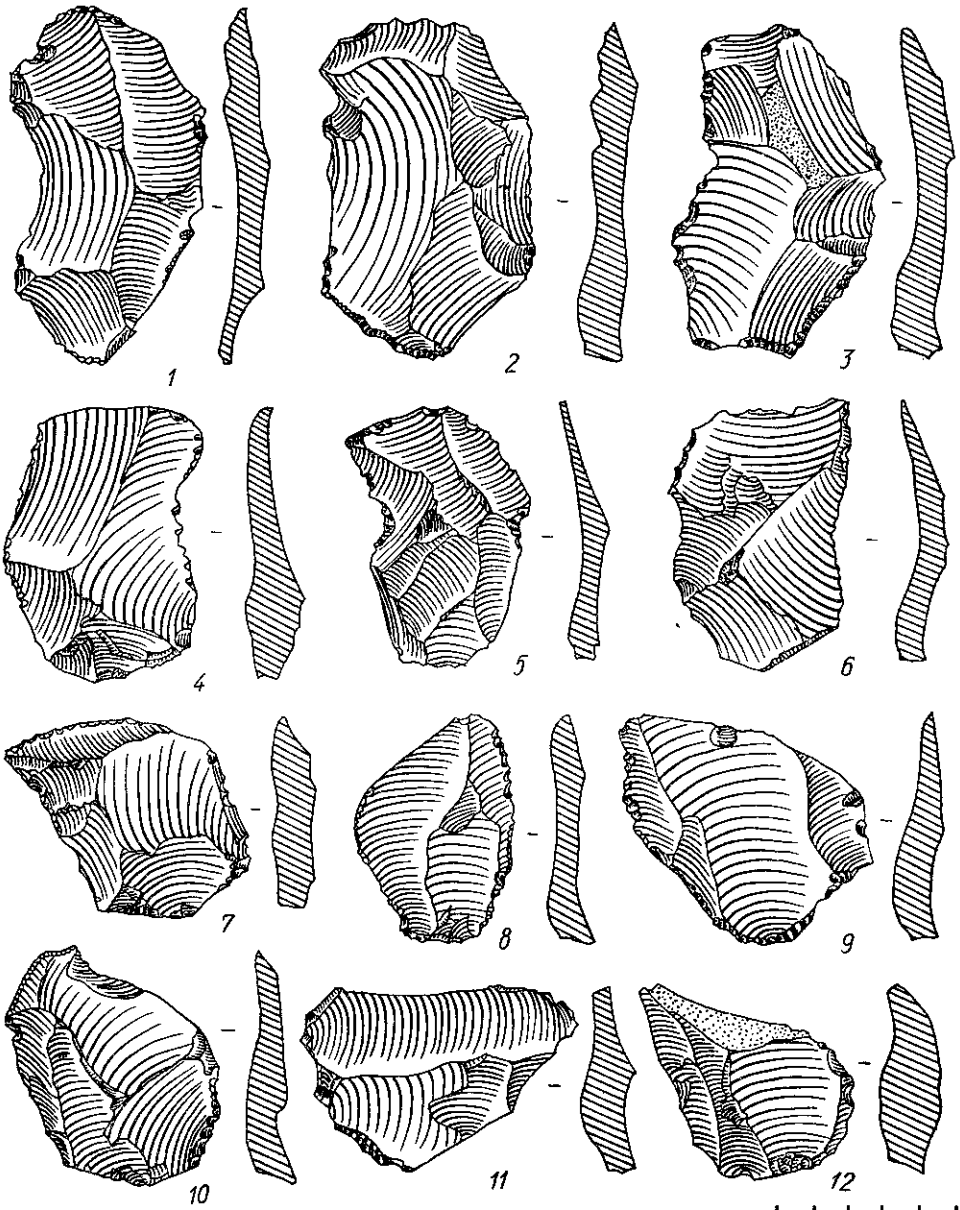

Рис. 4. Заготовки атипові (1—6) та асиметричні (7—12).

кого місцезнаходження. Слід також підкреслити, що найбільше фрагментованих заготовок зібрано у верхніх розкопах № 5 і 6 та в шарі галечника.

Як показують підрахунки, на 5844 заготовки нелеваллузького типу припадає 2277 заготовок леваллуа. Таке співвідношення закономірне для більшості леваллузьких пам'яток ашело-мустьєрського часу. У кількісному відношенні перше місце посідають заготовки з розширеним нижнім кінцем (1690 екз.), друге — заготовки квадратної й прямокутної форми (1534 екз.), третє — атипові й невизначені (929 екз.), четверте — округлі й овальні (194 екз.), п'яте — ромбовидні, шосте — багатокутні. Але якщо врахувати, що велика кількість атипових і частина сколів з розширеним або широким нижнім кінцем є невдалі заготовки

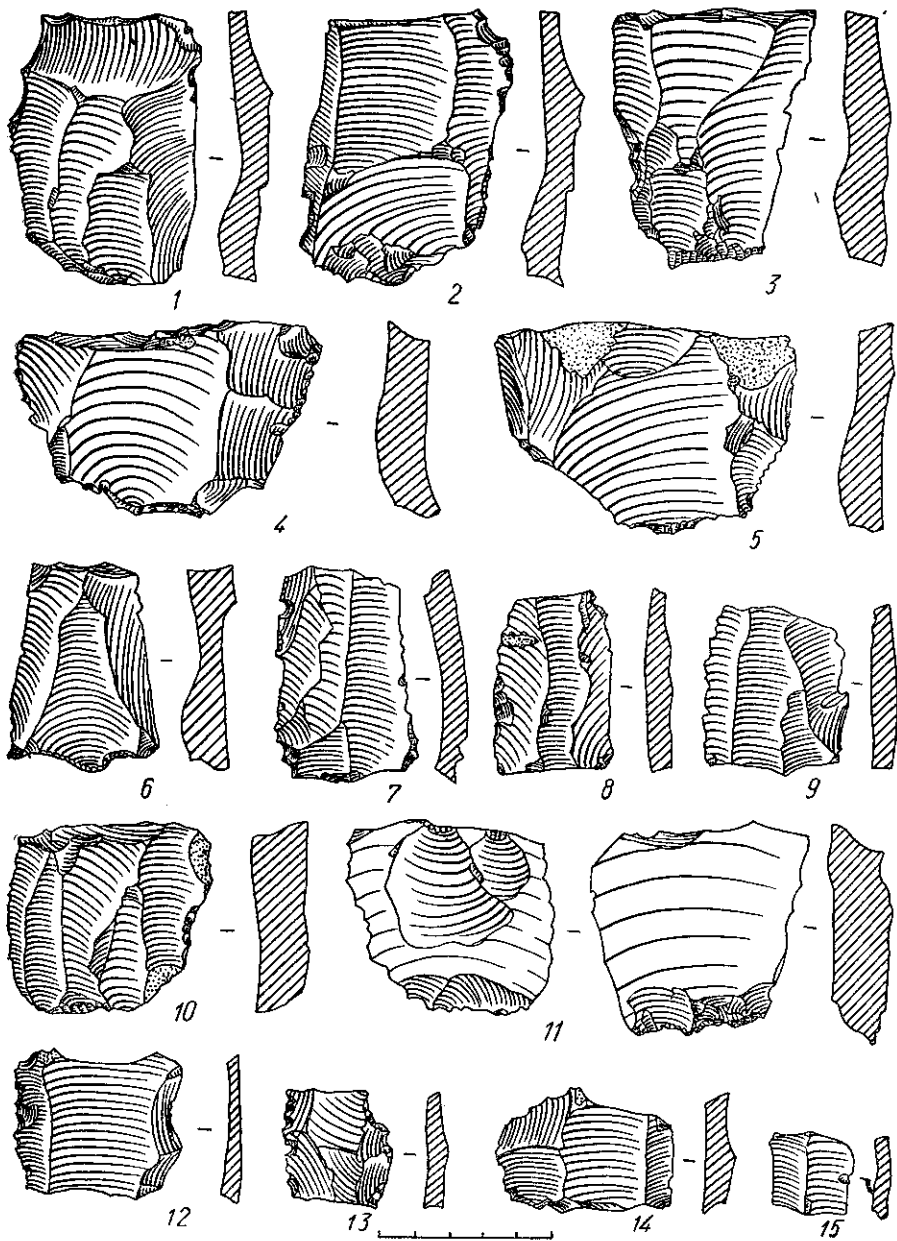

Рис. 5. Заготовки з одним поперечним перетином (1—5) та з обламаними ударними площадками (6—15).

чотирикутних форм, а також частина чотирикутних сколів була, очевидно, фрагментована і увійшла до останніх двох груп, можна вважати заготовки квадратної, прямокутної і підчотирикутної форм основними в комплексі.

Основний інтерес викликають пластинчасті сколи, оскільки вони є одним з основних показників леваллуазької техніки розщеплення кремню. За підрахунками, на 6364 відщепи припадає 1757 пластин. Це досить високий показник пластинчастості комплексу. При визначенні заготовок цього типу ми дотримувались загальноприйнятих правил: висота в два рази більша за ширину. При цьому слід зазначити, що переважають до-

сять великі й широкі пластини, які досягають інколи 10—16 см висоти і 4—7 см ширини. Також багато подовжених сколів пластинчастих відщепів, які за пропорціями близькі до пластин. На них помітні сліди різно направлених сколів. Довгих і вузьких пластин з правильним паралельним ограненням спинки мало, хоча окремі екземпляри наближаються до оріньякських (рис. 1, 4), що свідчать про наявність в колекції класичних призматичних нуклеусів.

Очевидно, такий характер заготовок вказує на порівняно ранній вік хотильовських заготовок, оскільки індекс пластин, як правило, зростає в пам'ятках другої половини мустьєрської епохи, особливо в шарах пізнього і фінального мустьє⁵. Останнє визначається тонкими, довгими та вузькими пластинами з паралельним ограненням спинки.

Для хотильовської колекції характерна значна кількість відщепів, пластинчастих відщепів і пластин, знятих з черепахоподібних нуклеусів. Останні мають різноманітну форму, переважно підчотирикутну, округлу й овальну. Більшість таких заготовок крупних розмірів, вони масивні й використовувались для виготовлення знарядь майже без додаткової обробки, про що свідчать сліди утилізації. Без додаткової обробки використовувались як інструменти для різання переважно такі й добре огранені заготовки.

Із заготовок інших типів виготовляли ретушовані знаряддя, або їх використовували як знаряддя без додаткової обробки. В процесі вивчення під бінокляром в лабораторії С. А. Семенова в Ленінградському відділенні Інституту археології АН СРСР на багатьох заготовках вдалось простежити сліди утилізації, особливо на ділянках, де сходяться окремі грані. На думку В. Є. Щелінського, заготовки з мікроспрацьованістю, ймовірно, використовувались для роботи з деревом.

У технічному відношенні значний інтерес становлять дані по типології ударних площадок. Незважаючи на різноманітність форм, основне місце посідають рівні площадки (2530 екз.), двогранні і багатогранні (1904 екз.), невизначені й пошкоджені (1629 екз.). Фасетовані площадки займають четверте місце (717 екз.). Вдалось установити, що найвищий процент фасетування мають заготовки чотирикутних, округлих і овальних форм, де він досягає 20. У всіх інших групах заготовок він становить 6—7, якщо не враховувати групу багатокутних сколів. В цілому для всіх груп заготовок характерний більш-менш рівномірний розподіл фасетованих площадок, що, очевидно, свідчить про технічну єдність комплексу і про перехідний характер нуклеусів, з яких знімалися заготовки.

Виходячи з підрахунків, викладених в таблицях, можна вивести такі технічні показники або індекси.

$$\frac{\text{Індекс леваллуа}}{8121} = \frac{2277 \times 100}{8121} = 28\%$$

$$\frac{\text{Індекс пластин}}{8121} = \frac{1749 \times 100}{8121} = 22\%$$

$$\frac{\text{Індекс фасетування:}}{8121} = \frac{717 \times 100}{8121} = 14\%$$

$$\frac{\text{Загальний індекс підправки:}}{8121} = \frac{2621 \times 100}{8121} = 32\%$$

Найнижчим є індекс леваллуа, хоча леваллуазька техніка на місцезнаходженні виражена досить чітко. В цілому заготовки хотильовської колекції близькі до класичних стандартів леваллуазької техніки з переважанням сколів, знятих з черепахоподібних або близьких до них ядрищ. У колекції є всі типи заготовок, представлені у схемі Ф. Борда⁶. Найвиразніші класичні леваллуазькі заготовки дають розкопи № 5, 6 та шар галечника.

Всебічний аналіз заготовок, а також одержані нами показники дозволяють вважати середньопалеолітичне місцезнаходження Хотильово

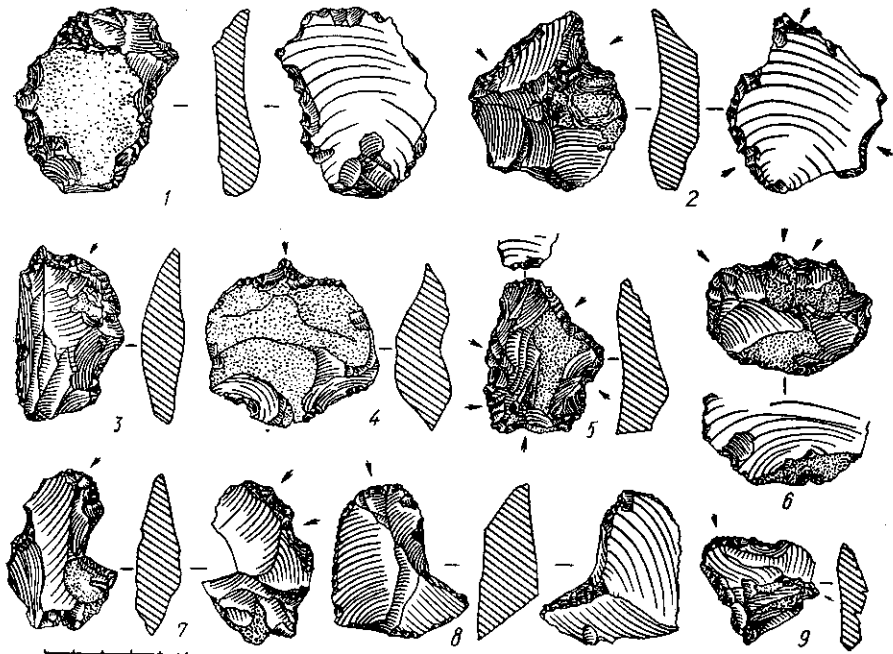

Рис. 6. Заготовки архаїчних типів.

порівняно раннім леваллуазьким комплексом з низьким рівнем фасетування.

Цікаво з'ясувати, як показники, одержані при вивченні заготовок, зіставляються з результатами вивчення нуклеусів і знарядь праці.

Як вже зазначалось⁷, на хотильовському середньопалеолітичному місцезнаходженні більш-менш чітко виділяються три комплекси, ймовірно, різночасних знахідок. Те саме слід сказати і про заготовки. На допомогу статистичним і технічним показникам приходять такі дані, як колір і якість крем'яної сировини, розміри заготовок, деякі особливості і закономірності їх розподілу на різних ділянках. Всі ці дані неоднакові для різних ділянок місцезнаходження.

Якщо говорити про якість і колір сировини, то слід підкреслити особливу строкатість заготовок з нижніх розкопів №1 і 2. Тут, особливо в розкопі № 2, значна кількість сколів має чітко виражені архаїчні ознаки. Заготовки з розкопів № 5 і 6, за характером сировини однорідніші і не такі різноманітні за технікою розщеплення та формою. Більшість сколів мають значні розміри.

Заготовки, що походять з верхнього шару розкопів (шар поховального ґрунту), мало чим різняться від заготовок нижнього (шар галечника). Проте за кольором переважає світліший кремій, тоді як у нижньому шарі кремій темно-сірого і чорного кольорів. У наш час в районі с. Хотильове у відкладах вапняку є лише темно-сірий і чорний прозорий кремій.

За технікою заготовки можуть бути розподілені на кілька варіантів. До першого — належать заготовки кутастих, округлих, трапецієвидних форм. Вони бувають досить масивними, з клетонськими косо поставленими площадками (рис. 6, 1—9). Значна частина таких заготовок має сліди грубої підправки у вигляді зазубрин.

Другий варіант представлений головним чином дрібними рельєфними відщепами і пластинчастими сколами трикутних, підтрикутних, підпрямокутних, рідше округлих форм. У більшості з них рівні непідправні, тупокутні площадки і досить великі ударні горбики, що харак-

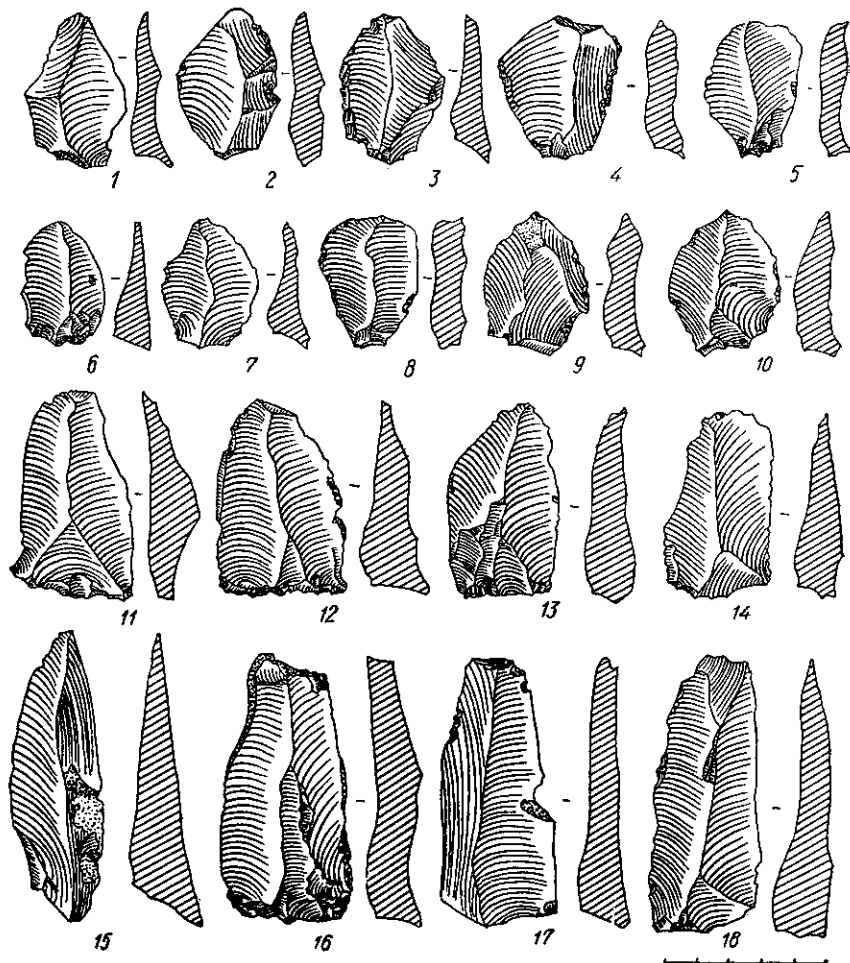

Рис. 7. Заготовки клектонського типу.

терно для клектонської техніки (рис. 7, 1—18). Хоч більшість цих заготовок знайдено у нижніх розкопах № 1 і 2, виділяти їх в особливий комплекс неможливо.

До третього варіанта відносяться заготовки, пов'язані з леваллуазькою технікою розщеплення кременю (рис. 8, 1—6). Леваллуазьких заготовок в середніх розкопах і особливо в нижніх значно менше, ніж у верхніх. За своїми формами і розмірами вони різняться від леваллуазьких заготовок з верхніх розкопів і насамперед від тих, що походять з шару галечника.

Факти дозволяють дійти таких висновків. Перший комплекс (рис. 6, 1—9) можна віднести до аморфної (клектоно-тейякської) індустрії. Заготовки тут мають випадкові форми. Другий комплекс (рис. 7, 1—18) має відношення до класичної клектонської техніки. Він, можливо, пов'язаний з леваллуазьким комплексом, про що свідчать двобічні нуклеуси, у яких з одного боку є сліди сколювання леваллуазьких заготовок, а з другого — типові клектонські. Останній комплекс ми пов'язуємо з мустьє типу Кіна. Щодо третього леваллуазького комплексу (рис. 8, 1—6), то він добре пов'язується із пам'ятками типу мустьє ашельської традиції (шар галечника, розкопи № 5 і 6).

Нами зроблена спроба класифікації і визначення комплексу заготовок, зібраних на хотильовському місцезнаходженні. Проведені спос-

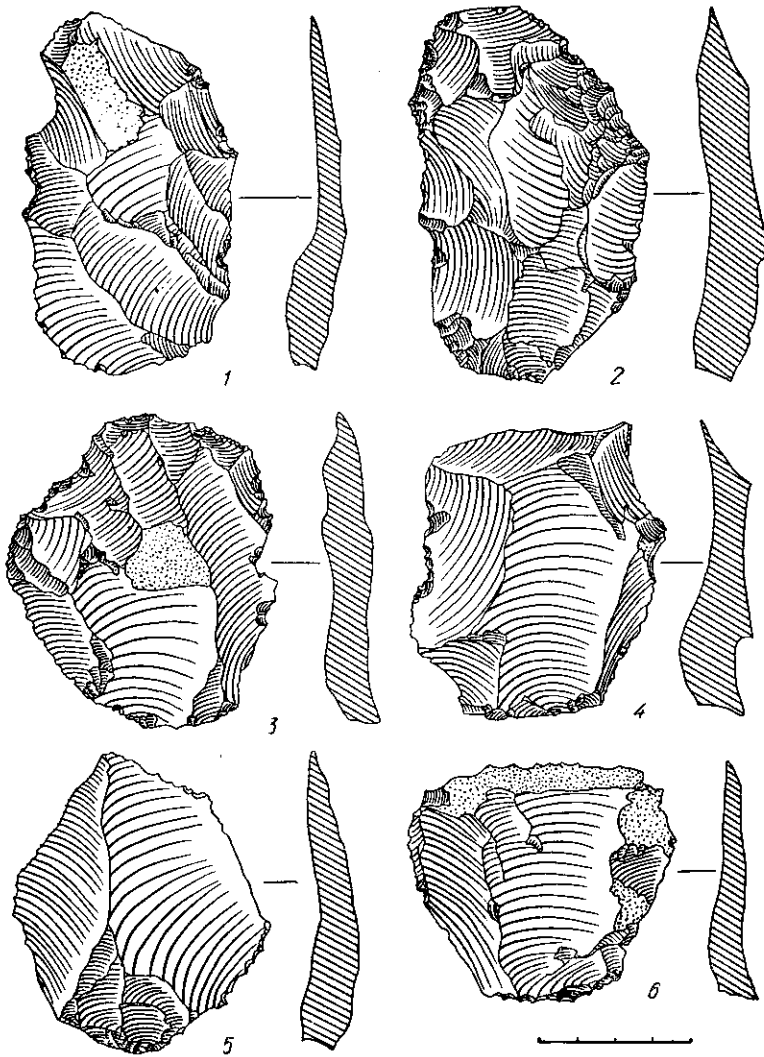

Рис. 8. Леваллуазькі заготовки.

тереження підтверджують думку про те, що цей матеріал мало чим відрізняється від заготовок інших пам'яток Руської рівнини. Це свідчить про спільні шляхи розвитку культури на цій території в мустьєрський час.

¹ Любин В. П. К вопросу о методике изучения нижнепалеолитических каменных орудий.— МИА, 1965, № 131, с. 43.

² Там же, с. 39.

³ Там же, с. 40.

⁴ Bordes F. Typologie du paleolithique ancien et moyen, 1961, p. 6, f. 1.

⁵ Любин В. П. Вказ. праця, с. 47.

⁶ Bordes F. Typologie..., ill. 8.

⁷ Заверняев Ф. М. Хотилевское палеолитическое местонахождение.— СА, 1972, № 1; Заверняев Ф. М. Нуклеуси Хотильовського середньопалеолітичного місцезнаходження.— Археологія, 1973, вип. 9.

Кремневые заготовки среднепалеолитического местонахождения Хотылево

Резюме

В статье рассматривается одна из главных категорий находок местонахождения Хотылево — кремневые заготовки. Обстоятельно характеризуются технические особенности исследуемого материала и традиции населения, оставившего этот памятник. Суммированные в статье данные являются основой для определения этнокультурного места памятника.

І. І. АРТЕМЕНКО, О. С. СМІРНОВ

Партизанське — багатшарова пам'ятка на Брянщині

Поблизу східної околиці с. Партизанське (колишнє Святе) Навлінського району Брянської області, в заплаві правого берега р. Навля (ліва притока Десни), на правому березі струмка Дунець (за 200 м вище його гирла) розташоване піщане підвищення, відоме серед місцевих жителів

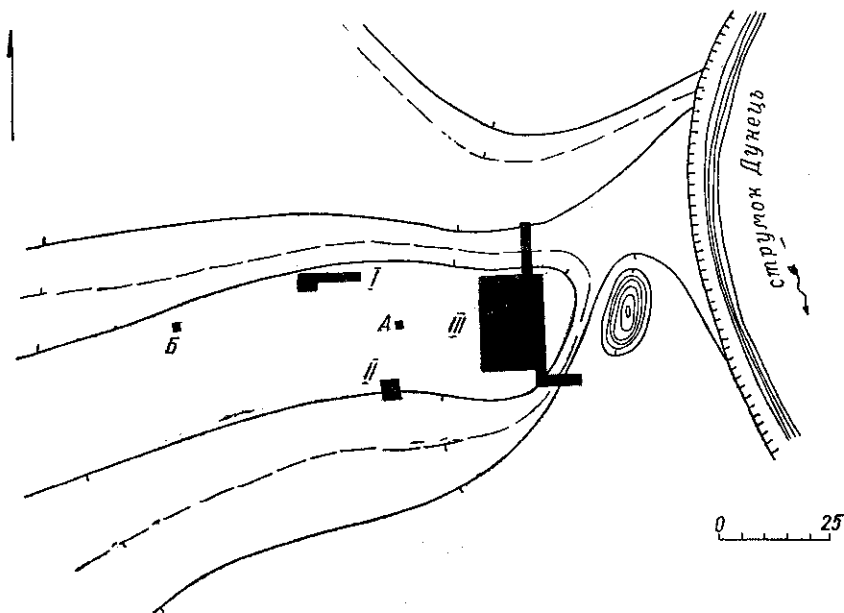

Рис. 1. План підвищення поблизу с. Партизанське:

I — розкоп I; II — розкоп II; III — розкоп III. А, Б — шурфи.

під назвою «Самошків Борок». Довжина підвищення по лінії схід—захід — понад 200 м, ширина 50—70 м, висота над заплавою — понад 1,5 м. На захід воно плавно знижується і поступово переходить у заплаву. Майже вся його площа задернована.

У 1936 р. це підвищення досліджували Є. А. Калітіна, у 1956 р. — В. П. Левенок, а в 1973 р. — О. С. Смирнов¹. Розкопки не проводились, було лише закладено шурфи і проведено збір підйомного матеріалу. Всіма дослідниками ця пам'ятка визначена як поселення доби неоліту.

У 1974 р. Деснянський лівобережний загін Інституту археології АН УРСР під керівництвом О. С. Смирнова здійснив тут розкопки на площі